

Andrzej Piotr Wiatrak

Wydział Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego

Doradztwo rolnicze w Polsce w latach 1989–2002

Wprowadzenie

Procesy dostosowawcze rolnictwa i wsi do obecnych realiów gospodarczych wymagają aktywnego uczestniczenia wszystkich podmiotów związanych z produkcją rolniczą (w tym państwa i samorządów) oraz instytucji pracujących na rzecz rolnictwa. Jedną z tych instytucji jest doradztwo rolnicze, od którego rolnicy oczekują (i będą oczekiwać) aktywnego udziału w zakresie dostosowania do istniejących warunków działania, a zwłaszcza do zmian zachodzących w rolnictwie i jego otoczeniu. Zagadnienia te składają się na treść niniejszego artykułu, w którym określono, w jaki sposób doradztwo spełniało te zadania w latach transformacji ustrojowej. Zwrócono przy tym uwagę na etapy zmian w doradztwie rolniczym w Polsce w latach 1989–2002, ich charakterystykę oraz ocenę mocnych i słabych stron zmian zachodzących w tym zakresie. Artykuł opiera się na własnych przemyśleniach, obserwacji uczestniczącej oraz wielu dyskusjach, które podane są w załączonej literaturze.

Okres przygotowań (lata 1989–1990)

Funkcjonujące do końca 1990 r. wojewódzkie ośrodki postępu rolniczego (WOPR) w swoim działaniu skupione były na dwóch funkcjach:

- *doradczej* – świadczenia usług doradczych dla gospodarstw rodzinnych, głównie z zakresu technologii i spraw gospodarstwa domowego, zwłaszcza kierowanych do gospodarstw wzorcowych i przykładowych (ponad 40 tys. ogółu zbiorowości);
- *produkcyjnej* – prowadzenia produkcji rolniczej w wielkoobszarowych gospodarstwach (o powierzchni nawet do 10 tys. ha), które w większości nie były wykorzystane do prowadzenia demonstracji oraz zakładania kolekcji roślin uprawnych.

Łączenie dwóch funkcji połączone było z dwoistością finansowania, co powodowało wiele nieporozumień i obniżało sprawność działania w pracy doradczej, najczęściej bowiem przegrywała ona z funkcją rolniczą. Taki stan utrudniał prowadzenie działalności doradczej, dlatego w ramach przygotowań do zmian wskazywano na potrzeby oddzielenia części doradczej od produkcyjnej w ramach jednej organizacji. Ponadto, wskazywano na uspołecznienie doradztwa i dostosowanie go do istniejących warunków działania rolnictwa, wynikających z dokonujących się procesów transformacji gospodarki i jej rynkowego charakteru. Z tego też względu bardzo ważną rolę przypisywano doradztwu ekonomicznemu, które dotychczas świadczone było w niedostatecznym stopniu.

Przygotowania do zmian zaczęły się na szczeblu centralnym, co wiązało się z opracowaniem w resorcie rolnictwa koncepcji zmian funkcjonowania systemu doradztwa rolniczego w Polsce, koncepcji wynikającej z kształtowania polityki rolnej, stwarzającej warunki do tych przeobrażeń. Podstawą założeń w tym zakresie były różnorodne studia funkcjonowania doradztwa rolniczego na świecie, programy pomocowe oraz doświadczenia zagraniczne. Doniosłą rolę w przygotowaniach do zmian doradztwa odegrały zwłaszcza (przygotowane w 1990 r.). *Zalecenia Banku Światowego* i *Plan Bazowy Soberinga*, w których wskazano na drogi restrukturyzacji doradztwa rolniczego dla agrobiznesu i obszarów wiejskich, powstania efektywnego jego systemu przez powiązanie oświaty i nauki oraz zapewnienia sprawnego nim zarządzania.

Okres wprowadzania i stabilizowania nowego systemu doradztwa (lata 1991–1994)

Od 1 stycznia 1991 r. w Polsce powołano ośrodki doradztwa rolniczego (ODR) w każdym z 49 byłych województw, z których wyłączono gospodarstwa rolnicze, pozostawiając im wyłącznie działalność doradczą (podstawową) w połączeniu z działaniami uzupełniającymi: oświatowymi, informacyjnymi i upowszechnieniowymi. Niektóre ODR-y posiadały niewielkie poletka demonstracyjne.

Podstawą zmian systemu doradztwa było jego dostosowanie do warunków gospodarki rynkowej oraz oparcie na zaufaniu rolników i przekonaniu, że doradcy będą im towarzyszyć w okresie zmian i dostosowania gospodarstw do istniejącej sytuacji społeczno-ekonomicznej. Zapoczątkowana w 1991 r. reorganizacja doradztwa rolniczego doprowadziła do jego uspołecznienia. We wszystkich województwach zostały powołane społeczne rady doradztwa rolni-

czego (SRDR), które poprzez swoją działalność miały wpływ na treść i formy doradztwa. Członkowie tych rad wywodzili się przede wszystkim z działaczy organizacji społeczno-zawodowych rolników, związków zawodowych i samorządów rolniczych. W 1992 r. zarządzeniem Ministra Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej powołano Krajową Radę Doradztwa Rolniczego (KRDR). Ideą procesu uspołecznienia doradztwa – opartą na wzorcach z krajów Europy Zachodniej i USA – i doskonalenia w ten sposób jego systemu było przede wszystkim włączenie rolników w proces identyfikacji potrzeb doradczych oraz określenie priorytetowych kierunków pracy ODR-ów, odpowiadających lokalnym potrzebom klientów instytucji doradczej i zapewniających zgodność jej pracy z istniejącymi oczekiwaniami, pomoc w budowie programów doradczych poprzez zdobywanie dodatkowych środków na ich realizację, promowanie wśród rolników i mieszkańców wsi prowadzonej działalności doradczej oraz tworzenie pozytywnego wizerunku ODR-ów w środowisku wiejskim i wśród instytucji pracujących na rzecz rolnictwa i wsi.

Zmianie formy organizacyjnej państwowego doradztwa rolniczego towarzyszyła coraz wyraźniej się zarysowująca reorientacja programowa. Zwrócono uwagę na nowe obszary pracy doradczej, związane przede wszystkim z doradztwem ekonomicznym (zarządzanie gospodarstwem rolnym, marketing, informacja rynkowa i analiza rynku, poprawa efektywności produkcji i gospodarowania itp.), doradztwem ekologicznym (ekologia, ochrona środowiska i zasobów naturalnych, produkcja „zdrowej żywności”, ekologiczne zarządzanie gospodarstw i wsi itp.), doradztwem w zakresie kreowania przedsiębiorczości i alternatywnych źródeł dochodu oraz zarządzania rozwojem społeczności wiejskich. Pozostało tradycyjne doradztwo technologiczne, ale wzbogacono je o ekonomiczny wymiar, co łączyło się z przygotowaniem biznesplanów. Tak samo pozostało doradztwo w zakresie gospodarstwa domowego, ale rozszerzono je o aspekty ekonomiczne i socjalne.

Wdrażanie nowego systemu organizacyjnego wymagało przygotowania doradców do nowych warunków pracy i stałego wzbogacania stosowanej metodyki pracy doradczej, dostosowanej do istniejących warunków działania oraz zwiększenia różnorodności stosowanych środków komunikacji społecznej w pracy doradczej. W związku z tym postawiono na przeszkolenie: w pierwszej kolejności kadry kierowniczej powstałych ośrodków doradztwa rolniczego, następnie specjalistów zakładowych, a w dalszej kolejności doradców. Założono ustawiczne szkolenie kadry doradczej oraz dostosowywanie treści programowych do potrzeb rolników w istniejących warunkach wdrażania gospodarki rynkowej. ODR-y zaczęły też organizować coraz więcej szkoleń, kursów, wystaw, pokazów i targów. Bogatsza stawała się również oferta wydawnicza, a szczególnie publikacje zawierające informacje z zakresu rynku rolnego. Dużą

rolę w tym zakresie odegrało Centrum Doradztwa i Edukacji w Rolnictwie (CDiEwR) powstałe w 1991 r. na bazie zlikwidowanego Centralnego Ośrodka Oświaty i Postępu w Rolnictwie.

Proces przebudowy systemu doradztwa i doskonalenia doradców był w dużym stopniu możliwy dzięki wsparciu ze strony wielu krajów, w tym przede wszystkim Stanów Zjednoczonych, Danii i Niemiec. W 1991 r. rozpoczął się Polsko-Amerykański Program Doradztwa Rolniczego (PAPDR), w ramach którego – oprócz szkoleń – zrealizowano wiele przedsięwzięć, wśród których na szczególną uwagę zasługują następujące działania:

- w ponad 40 ODR-ach przez pół roku przebywały dwuosobowe zespoły amerykańskich doradców, na co dzień pracujących z etatowym personelem ODR-ów i rolnikami,
- duża część nowych dyrektorów oraz innych osób pracujących na rzecz doradztwa miała możliwość przebywania na miesięcznych stażach w USA, gdzie mogła zapoznać się z nowoczesnymi rozwiązaniami, typowymi dla instytucji doradztwa działającej w warunkach gospodarki rynkowej,
- zorganizowano szkolenia i warsztaty przygotowujące doradców do sporządzania biznesplanów, zarządzania gospodarstwem i prowadzenia rachunkowości,
- ODR-y zostały wyposażone w niezbędny sprzęt, głównie komputerowy i poligraficzny.

W Danii, Niemczech i w wielu innych krajach mieli okazję przebywać na szkoleniach wszyscy nowo wybrani dyrektorzy ODR-ów. Wyjazdy szkoleniowe były organizowane także dla przewodniczących społecznych rad doradztwa rolniczego ze wszystkich województw. Bardziej znacząco zaczął wspierać doradztwo program PHARE, zwłaszcza w 1994 r., gdy w ramach projektu pt. *Koordynacja rozwoju doradztwa rolniczego* przygotowano raporty dotyczące doskonalenia publicznego systemu doradztwa rolniczego w Polsce. Podstawą działań były też wcześniejsze studia i opracowania dotyczące doradztwa rolniczego, w tym też *Zalecenia Raportu FAO* z 1991 r. Okres ten należy ocenić pozytywnie w zakresie uspołecznienia doradztwa i dużej aktywności rolników w określaniu kierunków jego działania. Zaczęło wzrastać zainteresowanie rolników doradztwem, szczególnie tych lepiej wykształconych, posiadających większe obszary i nowoczesnie prowadzone gospodarstwa. Jednocześnie zmieniły się formy pracy doradczej, charakteryzujące się większą różnorodnością i wielowymiarowością. Rozwinęło się doradztwo ekonomiczne, w tym dotyczące kreowania przedsiębiorczości. I tak, np. dzięki staraniom CDiEwR, a następnie ODR-ów powstawały pierwsze gospodarstwa agroturystyczne w nowej formule działania. Niestety, pozytywne aspekty współwystępowały z negatywnymi, głównie z takimi jak: brak prawnego uregulowania systemu do-

radztwa rolniczego i sprawnego koordynowania jego działań, brak wypracowania systemowych mechanizmów współpracy doradztwa z nauką i oświatą rolniczą oraz brak systemu doskonalenia zawodowego doradców. Ponadto, duża początkowa aktywność resortu rolnictwa w programowaniu zmian doradztwa stopniowo, ale systematycznie malała i nie zawsze była skoordynowana z różnymi programami pomocowymi, które były realizowane na zamówienie resortu (np. z projektem *Koordinacja rozwoju doradztwa rolniczego*).

Okres kontynuacji i stopniowej biurokratyzacji systemu doradztwa rolniczego (lata 1995–1998)

Okres ten był kontynuacją poprzedniego, przy czym zmieniły się oczekiwania wobec doradztwa rolniczego, które sukcesywnie rosły, ale nie były połączone wsparciem zarówno koncepcyjnym, jak i finansowym. Oczekiwania wobec doradztwa rosły ze strony rolników, ale przede wszystkim ze strony rządu i jego agend. Kontynuowane było wsparcie zagraniczne. Do końca 1995 r. funkcjonował PAPDR, w ramach którego doradcy amerykańscy przebywali w kolejnych ODR-ach. Jednocześnie rosła rola pomocy w ramach programu PHARE, a wraz z tym realizacja wielu nowych projektów (np. dotyczących sanitacji wsi, doradztwa ekonomiczno-socjalnego, kreowania przedsiębiorczości na wsi, rozwoju agroturystyki itp.) oraz możliwość szkolenia w tym zakresie w kraju i za granicą. Kontynuowano również pracę dotyczącą doradztwa ekonomicznego dla gospodarstw rolniczych i agrobiznesu oraz zintensyfikowano szkolenia z zakresu integracji Polski z Unią Europejską. Znalazło to wyraz m.in. w następującej tematyce szkoleń:

- zarządzanie gospodarstwem i marketing żywnościowy,
- przedsiębiorczość w aspekcie wielofunkcyjnego rozwoju wsi i rolnictwa,
- metody regionalnego planowania rozwoju rolnictwa,
- przemiany strukturalne obszarów wiejskich i agrobiznesu,
- integracja rolnictwa z Unią Europejską,
- sanitacja wsi.

W sumie w analizowanym okresie przeszkolono około 15% zatrudnionych doradców. Było to podstawą tworzenia systemu doskonalenia doradców przez CDiEwR, wspomaganego przez programy pomocowe. Ostatecznie system ten nie przekształcił się w permanentne doskonalenie zawodowe doradców rolniczych ze względu na brak ustawowego uregulowania systemu doradztwa i niedostateczne zaangażowanie resortu rolnictwa w tym zakresie.

W omawianym okresie zaznaczyła się pewna stabilizacja organizacyjna i finansowa, aczkolwiek na niezadowalającym poziomie, gdyż zaczęło brakować środków na realizację wielu programów doskonalenia doradców i powiązania doradztwa z oświatą i nauką. Opracowany w poprzednim okresie projekt ustawy o publicznym doradztwie rolniczym nie znalazł akceptacji, a opracowano kilka nowych, przy czym regułą było zaczynanie wszystkiego od nowa, co nie wpływało pozytywnie na sprawność istniejącego systemu doradztwa. System ten funkcjonował opierając się głównie na poprzednich doświadczeniach, co wyrażało się brakiem poszukiwań nowych form i metod pracy doradczej oraz rozszerzenia oferty doradczej dla nowej grupy rolników. Nadal bowiem preferowane były metody indywidualnej pracy doradczej z rolnikami, a liczba gospodarstw stale współpracujących z ODR-ami była niewiele większa niż u progu reformy doradztwa (około 50 tys. gospodarstw w skali całego kraju). Zaczęły pojawiać się symptomy stagnacji, a na skutek niezbyt atrakcyjnej oferty płacowej ODR-ów wielu doradców – zwykle o najwyższych kwalifikacjach, często zdobytych w ramach programów pomocowych – znalazło atrakcyjniejsze miejsce pracy.

Oczekiwania wobec doradztwa rosły, a jednocześnie przybierało im pracy o charakterze biurokratycznym. I tak, np. zacieśniła się współpraca z Agencją Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR), co wyrażało się w coraz większym jej wpływie na działania ODR-ów. Współpraca ta dotyczyła głównie opiniowania planów przedsięwzięć inwestycyjnych i rachunkowości rolniczej. ODR-y włożyły tutaj bardzo wiele pracy (jak np. pozytywne zaopiniowanie około 120 tys. biznesplanów), która była pomocna dla wielu rolników i przedsiębiorców wiejskich. Użyteczności tej pracy nie należy negować, ale należy uwzględnić, że doradcy opiniując biznesplany, stają się w ten sposób „stroną” (związaną z instytucją rządową). Doradcy powinni doradzać i dawać uwagi do sporządzonych biznesplanów przez inne instytucje; reprezentować rolników i bronić ich interesów, a nie dawać opinie o możliwości przyznania kredytów. Obowiązek taki powoduje, że doradcom coraz częściej brakuje czasu na doradzanie. Jest to też biurokratyzowanie systemu, które dotyczyło coraz nowych obszarów, przede wszystkim związanych z procesem akcesji Polski do Unii Europejskiej.

Reasumując należy podkreślić pozytywne aspekty tworzenia systemu doskonalenia doradców i wzrostu ich kwalifikacji, rozszerzania zakresu pracy doradczej (głównie z zakresu rozwoju oraz przemian obszarów wiejskich i agrobiznesu) oraz wykonywania wielu różnych prac na rzecz rolnictwa i mieszkańców wsi. Jednocześnie należy zwrócić uwagę na nieuregulowany system doradztwa rolniczego, coraz mniejszy jego związek z nauką i oświatą rolniczą oraz obserwowane tendencje zlecania doradcom pracy o charakterze administracyjnym (kosztem pracy doradczej).

Okres stagnacji i braku jasnej koncepcji rozwoju doradztwa rolniczego (lata 1999–2002)

Kolejny okres zaczął się od wdrożenia reformy samorządowej w 1999 r. i utworzeniu województw samorządowych. Charakteryzuje się on brakiem koncepcji dalszego rozwoju doradztwa rolniczego i zmieniającymi się koncepcjami jego podporządkowania. Koncepcje w sprawie usytuowania ODR-ów zmieniały się jak w kalejdoskopie, od pozostawienia dotychczasowego systemu doradztwa państwowego, do włączenia go w struktury samorządu terytorialnego lub też samorządu rolniczego (tzn. do izb rolniczych). Ostatecznie utrzymała się dotychczasowa struktura doradztwa państwowego, pozostały ODR-y, ale wzrósł obszar ich działalności. Najczęściej bowiem w nowym województwie powstał jeden ośrodek doradztwa rolniczego, któremu podporządkowano w formie oddziałów pozostałe ODR-y dotychczas działające na obszarze nowego województwa. Jednakże w niektórych województwach (np. w podkarpackim czy śląskim) działają dotychczasowe ODR-y – na obszarze swojego działania – jako równorzędne jednostki. Instytucje te kontynuują swoje wcześniejsze zadania, podobny jest ich zakres pracy, przy czym przybyło im zadań z zakresu integracji gospodarczej Polski z Unią Europejską.

Jednocześnie z dniem 1 stycznia 1999 r. powstało Krajowe Centrum Doradztwa, Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich z siedzibą w Brwinowie i dwoma oddziałami: w Krakowie i Poznaniu, któremu podporządkowano sześć dotychczasowych ODR-ów – mianowicie w Barzkowicach, Poświętnem, Przyśieku, Radomiu, Starym Połu i Wrocławiu (jako regionalne centra), a od 1 stycznia 2002 r. – siedem (przekształcając ODR w Częstochowie w regionalne centrum). Zakres pracy regionalnych centrów nie został dokładnie określony, a przede wszystkim zmieniony. Nie dokonano bowiem jasnego rozdziału pełnionych zadań i kompetencji i nadal te jednostki – oprócz nowych zadań – zajmują się dotychczasową działalnością, co w niektórych województwach powoduje sytuacje konfliktowe w kontaktach z miejscowym ODR-em.

Krajowe Centrum (wraz z podległymi oddziałami i regionalnymi centrami) zostało zorientowane przede wszystkim na następujące zadania:

- integracja wsi i rolnictwa z Unią Europejską;
- informacja na rzecz wsi i rolnictwa;
- doskonalenie zawodowe kadr doradczych;
- upowszechnianie wyników badań naukowych i innowacji;
- prowadzenie działalności wydawniczej o ogólnopolskim zasięgu.

Merytoryczny zakres działań Krajowego Centrum jest zgodny z aktualnymi potrzebami wsi i rolnictwa, ale nie jest w pełni jasny i uporządkowany. Poza

omówionymi, niejasno zdefiniowanymi i podzielonymi kompetencjami między ODR a regionalnymi centrami, jest niezrozumiały zasięg tych drugich (np. w woj. mazowieckim są dwa regionalne centra, a w województwach Polski wschodniej nie ma żadnego). Aktualny system doradztwa rolniczego jest niejednorodny strukturalnie i organizacyjnie oraz w dalszym ciągu nieuporządkowany prawnie. Ponadto, powstanie Krajowego Centrum i jego wzmocnienie kadrowe nie przyczyniło się do permanentnego doskonalenia zawodowego doradców rolniczych, a wręcz przeciwnie – obserwuje się brak takiego szkolenia. Wynika to w dużym stopniu z coraz to mniejszych nakładów na doradztwo rolnicze, w tym na szkolenia doradców (uwidoczniło się to szczególnie od 2001 r., w którym to – w porównaniu z rokiem poprzednim – wskaźnik redukcji nakładów wyniósł ponad 75%). W wyniku tego ograniczono płace i zatrudnienie, część osób zaczęła szukać innej pracy, a w środowisku doradców rolniczych panuje niepewność co do przyszłości.

Analizowany okres jest kontynuacją poprzedniego, ale z nasileniem procesów stagnacji, ograniczania nakładów i brakiem koncepcji jego dalszego funkcjonowania. Jednocześnie doradcy otrzymują coraz więcej zadań o charakterze administracyjnym, przy wzroście oczekiwań ze strony samorządów terytorialnych i izb rolniczych oraz mniejszego zasilania finansowego. Nie uregulowano nierozwiązanych problemów z poprzednich okresów, a przybyły nowe, dotyczące przyszłości służby doradczej w Polsce. Ponadto, obserwuje się duże „upolitycznienie” kadr kierowniczych ODR, co nie jest korzystne z punktu widzenia wiarygodności działań organizacji doradczej. Taka sytuacja znalazła odzwierciedlenie również w zainteresowaniu rolników zakresem pracy ODR-ów i wpływaniem na zmiany dostosowane do istniejących potrzeb. Maleje bowiem liczba rolników korzystających z usług doradczych oraz aktywność społecznych rad doradztwa rolniczego.

Ocena zmian systemu doradztwa rolniczego w Polsce

Z przeprowadzonej analizy funkcjonowania doradztwa rolniczego w Polsce w latach transformacji wynika, że działalność ośrodków doradztwa rolniczego – mimo pojawiających się wielu trudności – była czynnikiem zmian społeczności rolniczej i wiejskiej. Wynikało to, jak pisałem, z rozszerzenia zakresu ich działalności, dostosowanego do istniejących warunków. Wymienić tutaj należy zainteresowanie się doradztwa rolniczego problematyką ekonomiczną, zbieraniem informacji rynkowej – wykorzystywanej w podejmowaniu decyzji produkcyjnych, planowaniem i rozwojem przedsiębiorczości, doradztwem ekono-

miczno-socjalnym, rozwojem doradztwa ekologicznego, a także zmianą podejścia do doradztwa technologicznego i powiązania go z doradztwem ekonomicznym. Obok tego należy zwrócić uwagę na zmiany w mentalności rolników, ich postawach i sposobach myślenia oraz dostosowywaniu się do zmieniającej się rzeczywistości (np. przez uruchomienie działalności agroturystycznej).

Mimo pozytywnej oceny przedstawionych dokonań, należy zwrócić uwagę na wiele nie rozwiązanych problemów, poczynając od ciągle małej liczby klientów doradztwa, a kończąc na małym powiązaniu doradztwa z nauką i oświatą. O ile w ostatnich latach widać pewne ożywienie we współpracy doradztwa z nauką (głównie za sprawą zainteresowań instytutów i uczelni), to w przypadku oświaty więzi te zostały osłabione, zwłaszcza po przejściu szkół rolniczych do samorządów powiatowych i zmianie resortu wiodącego w oświacie rolniczej (z rolnictwa na edukacji narodowej).

Biorąc pod uwagę zadania wynikające z transformacji gospodarczej oraz integracji Polski z Unią Europejską, należy zastanowić się, jaka instytucja będzie odpowiedzialna za te zadania: czy będzie to instytucja doradcza, czy też inna, realizująca działania ściśle administracyjne. W moim przekonaniu powinny być dwie instytucje, o zróżnicowanym polu działania, ale ściśle ze sobą współpracujące. Jeśli założyć, że będą dwie publiczne instytucje doradcze, to należy zastanowić się, komu mają one podlegać. Dla świadczenia usług doradczych być może nie ma to dużego znaczenia, natomiast odgrywa to dużą rolę w uwiarygodnieniu doradztwa, a głównie doradców bezpośrednio współpracujących z rolnikami. O efektywności pracy doradczej decyduje bowiem w dużym stopniu wzajemne zaufanie i pomoc, a nie oddziaływanie administracyjne. Dwie instytucje doradcze w odniesieniu do rolnictwa i obszarów wiejskich powinny tworzyć różne struktury, realizujące odmienne zadania i różniące się obszarem działania:

- *Struktura I* – administracyjno-doradcza (bardziej administracyjna), mająca charakter jednostki krajowej, bezpośrednio podporządkowana resortowi rolnictwa i rozwoju wsi (mogłoby taką rolę pełnić obecne Krajowe Centrum Doradztwa, Rozwoju Rolnictwa i Obszarów Wiejskich);
- *Struktura II* – doradcza (czysto doradcza), bezpośrednio podporządkowana wojewodzie lub sejmikowi wojewódzkiemu – o dwóch szczeblach organizacyjnych: wojewódzkim i powiatowym (taką rolę mogłyby pełnić obecne wojewódzkie ośrodki doradztwa rolniczego).

Literatura

- Doradztwo rolnicze jako ogniwo systemu wiedzy rolniczej w procesach modernizacji wsi i rolnictwa oraz integracji z Unią Europejską. MRiGŻ, SGGW, FAPA, Warszawa-Poznań 1996.
- Doradztwo rolnicze w okresie przygotowawczym do integracji z Unią Europejską. Wyd. KCDRRiOW, Poznań 1999.
- Doradztwo rolnicze w stymulowaniu i wspieraniu przemian zachodzących w polskim rolnictwie. Wyd. CDiEWR, Poznań 1998.
- Kierunki rozwoju doradztwa rolniczego w Polsce na tle tendencji światowych (praca zbiorowa pod redakcją M. Drygasa, J. Kani i A. Wiatraka). Wyd. IRWiR PAN, Warszawa 2001.
- Kierunki rozwoju doradztwa rolniczego u progu XXI wieku. KCDRRiOW, Poznań 2001.
- Rola nauki w rozwoju wsi, rolnictwa i rynków rolnych w procesie integracji z Unią Europejską. MRiRW, KCDRRiOW, Warszawa-Brwinów-Poznań 2002.
- WIATRAK A.P.: 1998: Ośrodki doradztwa rolniczego. [w:] *Encyklopedia agrobiznesu*, Wyd. Fundacja Innowacja, Warszawa.

Agricultural Extension in Poland in the Years 1989–2002

Abstract

In the article, author made an assessment of changes in the system of agricultural extension in Poland during the transformation period. He analysed the stages of changes in agricultural extension in Poland. Additionally, he identified the strengths and weakness of these changes.

The following stages of agricultural extension development in Poland were distinguished:

- stage of arrangements (1989–1990),
- stage of establishing new extension system and its stabilisation (1991–1994),
- stage of maintenance of agricultural extension system and gradual expansion of its bureaucracy (1995–1998),
- stage of stagnation and absence of clear concept for the extension system development (1999–2002).